

Козловський В. В.

## ЛІНГВОПРАГМАТИЧНИЙ ТА ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ НІМЕЦЬКОГО КОН'ЮНКТИВА

Статтю присвячено дослідженню речень із присудком у формі кон'юктива (*Konjunktiv*) у сучасній німецькій мові. Значення кон'юктива «*Irrealität*», «*Negativität*», «*Neutralität*»/«*Distanzierung*», «*Höflichkeit*» аналізуються в аспектах лінгвістичної прагматики та лінгвокультурології.

**Ключові слова:** лінгвопрагматика, лінгвокультурологія, кон'юнктив, «ірреальність», «негативність», «дистанційність», «ввічливість».

**Козловский В. В. Лингвопрагматический и лингвокультурный аспекты интерпретации немецкого конъюнктива. – Статья.**

Статья посвящена исследованию предложений со сказуемым в форме конъюнктива (*Konjunktiv*) в современном немецком языке. Значения конъюнктивов «*Irrealität*», «*Negativität*», «*Neutralität*»/«*Distanzierung*», «*Höflichkeit*» анализируются в аспектах лингвистической прагматики и лингвокультурологии.

**Ключевые слова:** лингвопрагматика, лингвокультурология, конъюнктив, «ирреальность», «негативность», «дистанцированность», «вежливость».

**Kozlovskiy V. V. Linguopragmatic and linguocultural aspects of interpretation of German conjunctive. – Article.**

The given article is devoted to the studies of the sentences with a predicate expressed by conjunctive forms in modern German. The meanings of conjunctive “*Irrealität*”, “*Negativität*”, “*Neutralität*”/“*Distanzierung*”, “*Höflichkeit*” are analyzed in the aspects of linguistic pragmatics and linguistic culturology.

**Key words:** linguistic pragmatic, linguistic culturology, conjunctive, “unreality”, “negativity”, “neutrality”, “politeness”.

**Постановка проблеми.** Комунікативно-прагматичний та когнітивний напрями інтерпретації мови є актуальними в сучасній лінгвістиці. Мова досліджується як засіб вираження різноаспектних зв'язків у межах речення й тексту (дискурсу), як інструмент впливу на людину в суспільстві. Мова сприяє встановленню алгоритму розумових операцій, дозволяє зрозуміти мовленнєві прийоми, пріоритети у взаємодії: вміння правильно оформлювати думку, вміння слухати, бути толерантним, ввічливим, відкритим до співробітництва. Дослідники спрямовують увагу на пізнання мовленнєвої поведінки людини, виявлення факторів, що зумовлюють ефективність комунікативного акту, визначення рис характеру його учасників як представників етносу.

Проблематика статті, що пропонується, перебуває в руслі зазначених аспектів дослідження мови та мовлення. Об'єктом аналізу виступають речення-висловлення, присудок яких виражений формою претеритального кон'юктива, а предметом – окремі лінгвопрагматичні й лінгвокультурні характеристики цих речень.

**Стан дослідження.** Праці, присвячені дослідженню німецького кон'юктива, свідчать про актуальність цього питання, зацікавленість лінгвістів у встановленні й описі сфер вживання речень із кон'юнктивом та особливостей їх функціонування [7; 8; 11; 15; 17]. У монографіях і посібниках із граматики німецької мови [1; 10; 12; 13; 14; 16; 18; 19] речення з присудком у кон'юнктиві розглядаються переважно в аспектах синтаксису та семантики. Автори розвідок порівнюють кон'юнктивні речення з аналогічними за побудовою та змістом індикативними реченнями (наприклад: *Er möchte sie*

*<...> fragen – Er will sie <...> fragen; Sie hätte hier bleiben können – Sie konnte hier bleiben / Sie hatte hier bleiben können; Es wäre alles – Es ist alles*), підкреслюють, що кон'юнктив та індикатив беруть участь у творенні різних структурно-семантичних типів речень. Ідеї структурно-семантичного моделювання речень із присудком у кон'юнктиві та подальше встановлення окремих складових прагматики речення [2, с. 39–84; 3; 4; 5; 6] виявили нові можливості вивчення форм кон'юктива: в аспектах лінгвістичної прагматики та лінгвокультурології.

**Мета статті** – вивчити роль кон'юктива в організації прагматики речення та відображенні його лінгвокультурної значимості. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання: 1) інтерпретувати зв'язки між кон'юнктивом і значеннями «ірреальність», «ввічливість», між кон'юнктивом та оцінними значеннями «негативність», «нейтральність» у реченнях непрямої мови; 2) визначити прагматичні та лінгвокультурні відношення між формою кон'юктива й названими модальними значеннями.

**Виклад основного матеріалу.** Кон'юнктив німецької мови характеризується широким діапазоном вживання [18, с. 123–141], синонімією презентних і претеритальних форм у вираженні часових та оцінних модальних значень [19, с. 84–99]. Специфічним для німецької мови є вживання граматичних форм кон'юктива як засобу вираження дії, що є нереальною з точки зору мовця, оцінна функція кон'юктива в реченнях непрямої мови [20; 21; 22], застосування формул ввічливості, у складі яких фігурують претеритальні форми кон'юктива [7; 4].

Головне граматичне значення кон'юнктива «ірреальність» (*Irrealität*) в аспекті прагматики може бути інтерпретовано з метою розуміння міжособистісних відношень між партнерами комунікації. Нереальні з точки зору адресанта та/або адресата бажання, можливість, умова, ціль, обставини часу, простору тощо в межах ситуації спілкування відбивають водночас суб'єктивну оцінку мовцем подій, предметів, його особисте ставлення до них, дають можливість виходу на розуміння стратегій і тактик поведінки учасників взаємодії як представників етносу й певного соціального прошарку в суспільстві.

Встановлення складових мовленнєвого акту з ірреальним бажанням (ірреальною можливістю, ірреальною умовою тощо) здійснюється на основі поєднання семантики речення-висловлювання, ситуативних даних та екстралінгвістичної інформації. Кон'юнктив як загальний компонент семантики ірреального речення надає висловлюванню структурну й семантичну індивідуальність. Речення з кон'юнктивом на фоні індикативних не мають розглядатись як простий «перехід» частини висловлювання в межах мовленнєвої дії від одного модального плану до іншого («реальність» → «ірреальність»). Наведемо фрагмент діалогу між фрау Цише та Вернером Гольтом – персонажами роману Д. Ноля «Пригоди Вернера Гольта» («*Die Abenteuer des Werner Holt*»). Фрау Цише після роздумів відповідає В. Гольту на його пропозицію провести разом декілька днів:

*Sie (фрау Цише – В. К.) hörte Holts Urlaubspläne an und überlegte lange. «Es wäre schön», sagte sie. «Ich kenne einen Ort im Byarischen Wald <...> Nein <...> Es geht nicht! Du hast Urlaub, fährst nicht nach Hause, und gleichzeitig verreise ich, Ziel unbekannt <...> Das muß ja auffallen!»*

*Er war enttäuscht. «Überleg dir doch Ausreden!» Sie schüttelte den Kopf. «Ich kann das nicht riskieren. Es wäre herrlich, aber es geht nicht.» Nach einer Weile setzte sie hinzu: «Wenn Günter Zische nicht wäre!» – «Wenn, wenn!» sagte er. Alles verdirbt er mir <...> – «Sei friedlich», meinte sie [25, с. 266].*

Лінгвопрагматична інтерпретація ситуації дозволяє стверджувати, що в реченні з кон'юнктивом зосереджується важливий смисл слів фрау Цише: оцінюючи пропозицію В. Гольта поїхати в гори, вона висловлює *побоювання*, а далі – *відмову* (*Ich kann das nicht riskieren. Es wäre herrlich, aber es geht nicht*). Вона є обережною: її відсутність вдома зрозуміє Гюнтер Цише – син її чоловіка. Жінка шукає слова, щоб «пом'якшити» свою відмову. Речення «*Wenn Günter Zische nicht wäre!*» та відповідна форма вираження – *ірреальне речення бажання* – мають, на думку фрау Цише, знайти розуміння з боку Вернера. На тлі індикативних речень кон'юнктив слугує сигналом, який зосереджує увагу В. Гольта. Зміст і форма речення сприяє

прийому інформації в бажаному для мовця (фрау Цише) вербально-модальному ключі. «Зсув» способу («переключення» частини висловлювання в інший модальний план) можна інтерпретувати як засіб акцентування, що використовується з метою впливу на слухача.

Оскільки одним із центральних питань прагматиксису є інтерпретація змісту граматичної форми, який вона виражає, крім «чистої» семантики, варто простежити, у чому конкретно виражається зв'язок між кон'юнктивом, значенням «ірреальності» та тим, що може пояснити інтенцію мовця. У процесі аналізу прикладів аналогічного типу було встановлено, що «ірреальність» певною мірою бере участь в організації та вираженні компонентів інтенції. Кожний випадок співвідноситься з конкретною ситуацією. У наведеному прикладі співвіднесення двох дій ілюструє подібні логіко-граматичні зв'язки: реалізація однієї дії можлива лише за *умови* реалізації попередньої дії. Однак те, що вона заздалегідь є нереальною, являє собою ситуацію, яка не може не викликати увагу з боку партнера в комунікації. Логіко-граматичні й семантико-прагматичні зв'язки «ірреальність» ↔ «акт акцентування» + «акт впливу» відбивають факт співвідношення *бажання* мовця (фрау Цише) з *реальним* станом справ: зміст слів фрау Цише «*Wenn Günter Zische nicht wäre!*» («Якщо б не було Гюнтера Цише!») та те, що може статись («Гюнтер про все дізнається <...> Через це – небезпека <...> Іхати не можна <...>»), настільки не вписується в межі дійсних (і можливих) зв'язків, що обумовлює *негативну* реакцію В. Гольта, він є прикро враженим: «*Wenn, wenn!*» sagte er. *Alles verdirbt er mir <...>*. Інтерпретація інтенції мовця з огляду на дані загального контексту сприяє розумінню тактики фрау Цише: вона намагається вплинути на В. Гольта, щоб він проаналізував наслідки пропозиції та, можливо, відмовився від неї. Син чоловіка фрау Цише Гюнтер Цише є бойовим товаришем В. Гольта. Слова фрау Цише є непрямым актом *попередження*: Гюнтер легко міг би зрозуміти, чому вдома немає мачухи, а в казармі – його товариша.

Акти оцінки ситуації з боку фрау Цише (*побоювання*, «*пом'якшена*» *відмова*, *пояснення відмови*) разом із даними загального контексту свідчать про такі риси характеру фрау Цише, як поміркованість, обережність, уміння вплинути на співрозмовника, щоб той дав критичну оцінку своїм діям, став союзником у реалізації спільних планів.

Підкреслимо, що заміна форми претерита кон'юнктива на форму індикатива в структурному плані є можливою: «*Wenn Günter Zische nicht wäre!*» → *Wenn Günter Zische nicht ist / war / sein wird*». Проте індикативне речення в цьому випадку потребує для себе іншого мовного й ситуативного оточення. У семантичному аспекті, однак, оче-

видною є відсутність семи «ірреальність». В оригіналі *ірреальний характер бажання* (семантика речення), що трансформується в *ірреальну умову* (прагматика речення), слугує основою зародження мовленнєвої дії – *пояснення відмови*. Отже, заміна однієї форми способу іншою (кон'юнктива індикативом) підкреслює комунікативно-прагматичну значимість кон'юнктива.

У реченнях *непрямої мови* (*indirekte Rede*) кон'юнктив репрезентує оцінне ставлення мовця як до змісту переданого, так і до особи, слова якої відтворюються. Оцінне ставлення мовця (негативне, нейтральне чи позитивне) може бути інтерпретовано як певну позицію мовця (наприклад, критичне ставлення до конкретних подій), як показник рівня знань, культури, риси характеру людини, національного менталітету [2, с. 205–249].

Результати спостережень лінгвістів над вживанням кон'юнктива в реченнях непрямої мови [9; 17; 20; 21] дозволяють стверджувати, що кон'юнктив, беручи участь разом з іншими мовними елементами в побудові речення непрямої мови, виявляє себе значно частіше, що обумовлює його як провідну в квантитативному вимірі ознаку непрямої мови. У семантико-прагматичному аспекті форми кон'юнктива є ефективними засобами вираження оцінного ставлення мовця. Кожна група форм у межах певного контексту виявляє *свій* діапазон функціонування, хоч і не без взаємодії та взаємопроникнення. Форми претеритального кон'юнктива (*Präterit, Plusquamperfekt, Konditional I, Konditional II*) можуть бути використані для вираження значень негативного діапазону, презентний (*Präsens, Perfekt Futur I, Futur II*) – нейтрального [1, с. 196–197]. Водночас контекст може вказувати на синонімію форм кон'юнктива. Оцінні значення мають синтактико-семантичну основу, при цьому виявляють значиме прагматичне спрямування. Цей фактор підкреслює квалітативну значущість кон'юнктива в непрякій мові.

На сам факт *оцінки* вказують ситуативний контекст і форми кон'юнктива. Подальшу інтерпретацію ситуації взаємодії щодо визначення ролі кон'юнктива у вираженні оцінного значення має бути проведено в комунікативно-прагматичному аспекті [2, с. 158–197, 332–352]. Такий підхід враховує як пряму семантику мовленнєвої дії, так і екстралінгвістичні чинники, серед яких належне місце посідають територіальний, рольовий, соціальний, віковий, психологічний, фаховий тощо.

Проаналізуємо фрагмент статті з газети «Deutschland»:

*Sämtlichen rechtsextremistischen Gruppen ist gemeinsam, daß sie alle Berichte über den Massenmord an den Juden im Dritten Reich als Gräuelpopaganda bezeichnen. Sie behaupten, der Holocaust hätte nicht stattgefunden und in den Konzentrationslagern hätte es keine Gaskammern gegeben. Vor diesem Hinter-*

*grund ist Steven Spielbergs Film über Oskar Schindler, der 1200 Juden vor der Deportation in die Vernichtungslager bewahrte, zu beurteilen* [24, с. 64].

Речення непрямої мови є прикладом вживання форми кон'юнктива плюсквамперфект як засобу вираження *негативного* оцінного ставлення мовця до змісту передаваного. *Негативна* реакція журналіста, його *незгода/непогодження* (семантика претеритального кон'юнктива) щодо твердження (*behaupten*) екстремістів викликається його наміром *звинуватити* їх у брехні й цинізмі (прагматика вислову). Така оцінна позиція автора свідчить про високий рівень його професійності, громадянський обов'язок. Зміна форми кон'юнктива на індикатив повністю змінює семантику оцінного значення висловлення, а разом із нею – його прагматику («*Sie behaupten, der Holocaust hatte nicht stattgefunden und in den Konzentrationslagern hatte es keine Gaskammern gegeben*»). В індикативному реченні непрямої мови відсутні мовні елементи, які могли б підкреслити *негативне* ставлення автора до змісту чужих слів.

Проаналізуємо ще один приклад. Його наводить А. Айрен у праці «Über den Konjunktiv». Барон N. не бажає бачити людину, яка прийшла в його дім, і не хоче з нею розмовляти. Він викликає слугу та говорить йому про це. Слуга має передати гостю те, що почув. Він звертається до нього зі словами: «*Herr Baron lässt Ihnen sagen, er sei für Sie nicht zu sprechen*» [23, с. 8].

А. Айрен коментує приклад: якби замість *sei* було вжито форму *ist* (*er ist nicht zu sprechen*), то вона означала б, що ставлення слуги до гостя таке ж, як і в його хазяїна. Кон'юнктив у цій ситуації (відтворення чужих слів) виступає засобом «дис-танційності» (*Distanzierung*) посередника від слів безпосереднього автора висловлювання (*тільки передаю, без власної оцінки*). Індикатив свідчив би, що слуга в цей момент не лише є неввічливим, а взагалі є невихованою людиною [23, с. 8–9]. Інтерпретація таких прикладів підкреслює лінгво-соціокультурний аспект кон'юнктива: його форми виступають регулятором людських відносин, наприклад, ставлення мовця до свого співрозмовника. При цьому відношення між комунікантами регулюються правилами соціальної взаємодії, а мова відображає ці відношення.

Наші спостереження над мовою преси, радіо, телебачення дозволяють зазначити, що вживання кон'юнктива під час відтворення чужих слів – це ознака професіоналізму, а саме вміння дистанціюватись від чужої думки, *негативно, нейтрально* чи *позитивно* поставитись до неї або, навпаки, висловити свою солідарність. Вживання форм кон'юнктива для вираження чужих слів свідчить про рівень освіти людини. Невипадково кон'юнктив називають «престижною» формою (*Prestigeform*).

Специфіка німецького кон'юнктива полягає також у вираженні значення **ввічливості** («*der diplomatische Konjunktiv*») [1, с. 194; 8, с. 90]. Це значення супроводжує найчастіше акти *прохання, вибачення, подяки, пропозиції, твердження*: «*Ich hätte gern <...>*»; «*Würden Sie bitte sagen <...>*»; «*Wie wäre es mit <...>*»; «*Ich wäre Ihnen sehr dankbar sein <...>*»; «*Könnten Sie mir den Gefallen tun <...>*»; «*Womit könnte ich Ihnen dienen? Es wäre alles*».

Формули ввічливості вживаються людьми в різних ситуаціях взаємодії незалежно від їхнього соціального положення, роду занять, віку. Соціально-культурною базою цього стали значне якісне зростання матеріального рівня німців, збільшення контактів у різних сферах життя, інтенсивний розвиток духовних потреб. Соціологи зазначають, що з кінця 1980-х рр. у Німеччині спостерігається інтенсивний перехід до нових, прогресивних стосунків між людьми. Одним із проявів таких стосунків стала ввічливість. Вона визначає стратегію поведінки людей: між продавцем і покупцем, чиновником державної установи та відвідувачем, студентом і викладачем тощо. Фактор соціального статусу комунікантів, присутній у структурі ситуації спілкування, зведено до мінімуму. Ввічлива мовленнєва поведінка – це також тактика: поступовий крок до зближення, контактів; крок, щоб тебе зрозуміли, викликати довіру. Свого часу приємним і значимим щодо взаєморозуміння між людьми, які належать до різних народів, був напис у Центрі міжнародних зв'язків Лейпцігського університету: «*Wir wären ohne Ausländer ärmer*» («*Без іноземців ми були б бідними*»). Правильною (у плані побудови належної формули спілкування) є фраза продавця «*Ich möchte eine Melone*», яку він адресує студенту-іноземцю, коли той під час звертання вжив імперативне речення «*Geben Sie mir eine Melone!*». Конвенційними стали фрази з кон'юнктивом із боку покупців: «*Ich hätte gern 300 Gramm Schinkenwurst; Ich würde mir gern dieses Kleid anprobieren*». Покупець бажає бачити в особі продавця доброзичливого помічника, радника. З іншого боку, продавець адекватно реагує на ввічливі кроки клієнта в магазині. Спостерігається ситуація «крок назустріч», яка часто обумовлює ефективність мовленнєвого акту та результативність мовленнєвої взаємодії. По-різному можна сприймати деякі написи, наприклад, у салоні трамвая щодо людей, які їдуть без білета, не маючи на це право: «*Könnten Sie sich vorstellen, wieviel Euro*

*Ihre Ausrede kosten würde?*»; «*Mit ruhiger Fahrt hätten Sie Ihre Freude*». Це є ввічливим нагадуванням про те, що поїздка без білета коштуватиме немалих грошей, і водночас – ввічливим проханням оплачувати проїзд. У вагоні поїзда можна прочитати: «*Würden Sie bitte den Raum so verlassen, wie Sie ihn vorgefunden haben*». Цією фразою пасажир у ввічливій формі нагадує, що місця загального користування необхідно залишати такими ж чистими, якими вони їх знайшли. У супермаркеті у ввічливій формі попереджають клієнта, що за обрані товари бажано не забути заплатити: «*Würden Sie bitte nicht vergessen, die gewählten Waren an unserer Kasse zu bezahlen*». Наші спостереження дозволяють стверджувати, що застосування «формули ввічливості» є цілеспрямованою акцією. Вона ініціюється структурами влади й громадськими організаціями, підтримується засобами масової інформації. Мета цієї акції – сприяти ефективному формуванню толерантних і ввічливих стосунків у суспільстві. У цьому сенсі формули ввічливості з кон'юнктивом можуть розглядатись як специфічні соціально-культурні реалії німецької мови, які дозволяють встановити певні особливості етапів її життя.

**Висновки.** Лінгвопрагматична інтерпретація висловлювання ґрунтується на семантиці речення та ситуації взаємодії. Провідна роль при цьому належить кон'юнктиву: у контексті його форми виражають модальні значення «ірреальність», «негативність», «дистанційність», «ввічливість». Інтерпретація значень дозволяє з'ясувати інтенцію мовця й види мовленнєвої дії.

Зміст прагматичних компонентів слугує також основою визначення лінгвокультурної інформації в реченні. Ідеться про типові тактики поведінки, риси характеру, мовленнєві формули, які в цілому складають образ представника певного етносу.

Роль кон'юнктива як головного структурно-семантичного й семантико-прагматичного компонента речення визначається фактом заміни його індикативом. Така трансформація граматичного способу нейтралізує в реченні первісне модальне значення, призводить до порушення логіко-граматичних та/або смислових зв'язків у межах висловлювання.

Перспектива дослідження цього питання може пов'язуватись зі встановленням сфер застосування речень із кон'юнктивом, визначенням мовленнєвих формул (моделей), які характеризуватимуть культуру взаємодії сучасних німців.

### Література

1. Адмони В. Строй современного немецкого языка / В. Адмони. – Л. : Просвещение, 1972. – 312 с.
2. Козловский В. Предложения с конъюнктивом (структура, семантика, прагматика) : [монография] / В. Козловский. – Черновцы : Рута, 1997. – 281 с.
3. Лопатюк О. Конструкції зі значенням ірреальної умови в сучасній німецькій мові: структура, семантика, прагматика : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / О. Лопатюк. – К., 2008. – 21 с.

4. Марунько О. Усталені конструкції з кон'юнктивом у сучасній німецькій мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / О. Марунько. – К., 2009. – 20 с.
5. Осовська І. Висловлювання-відмова: структурно-семантичний та комунікативно-прагматичний аспекти (на матеріалі сучасної німецької мови) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / І. Осовська. – К., 2003. – 20 с.
6. Панчишина Т. Репрезентація ірреального бажання в синтаксичних конструкціях з кон'юнктивом у сучасній німецькій мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Т. Панчишина. – К., 2001. – 21 с.
7. Adler D. Ich würde sagen – oder: Herr Konjunktiv / D. Adler // Gedenkschrift für Jost Trier / hrsg. H. Beckers und H. Schwarz. – Köln ; Wien : Böhlau Verlag, 1975. – S. 286–297.
8. Bausch K.-H. Modalität und Konjunktivgebrauch in der gesprochenen deutschen Standardsprache / K.-H. Bausch. – München : Hueber Verlag, 1979. – 272 s.
9. Becker M. Der Konjunktiv der indirekten Wiedergabe. Eine linguistische Analyse der “Skizze eines Verunglückten” von Uwe Johnson / M. Becker. – Zürich : Georg Olms Verlag, 1989. – 211 s.
10. Brinkmann H. Die deutsche Sprache: Gestalt und Leistung / H. Brinkmann. – Düsseldorf : Pädagogischer Verlag Schwann, 1971. – 939 s.
11. Buscha J. Der Konjunktiv / J. Buscha, I. Zoch. – München : Langenscheidt Verlag, 1992. – 95 s.
12. Charitonowa I. Theoretische Grammatik der deutschen Sprache. Syntax / I. Charitinowa. – Kiew : Wyssaja Skola, 1976. – 176 s.
13. Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. – 5., völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. – Band 4. – Mannheim I Leipzig ; Wien ; Zürich : Dudenverlag, 1995. – 864 s.
14. Eisenberg P. Grundriß der deutschen Grammatik / P. Eisenberg. – 3., Überarbeitete Auflage. – Stuttgart ; Weimar : Verlag J.B. Metzler, 1994. – 581 s.
15. Flämig W. Zum Konjunktiv in der deutschen Sprache der Gegenwart / W. Flämig. – Berlin, 1959. – 188 s.
16. Götze L. Grammatik der deutschen Sprache. Sprachsystem und Sprachgebrauch / L. Götze, E. Hess-Lüttig. – Gütersloh : Bertelsmann Lexikon Verlag, 1993. – 624 s.
17. Jäger S. Der Konjunktiv in der deutschen Sprache der Gegenwart : [Untersuchungen an ausgew.] / S. Jäger. – München : Max Hueber Verlag, 1971. – 436 s.
18. Moskalskaja O. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache / O. Moskalskaja. – Moskau : Hochschule, 1971. – 384 s.
19. Schendels E. Deutsche Grammatik / E. Schendels. – Moskau : Hochschule, 1979. – 397 s.
20. Sommerfeldt K.-E. Zum Modusgebrauch in der indirekten Rede. Regel und Realität / K.-E. Sommerfeldt // Deutsch als Fremdsprache. – 1990. – № 6.
21. Starke G. Zum Modusgebrauch bei der Redewiedergabe in der Presse / G. Starke // Sprachpflege. – 1985. – № 11. – S. 163–165.
22. Weider E. Konjunktiv und indirekte Rede / E. Weider ; hrsg. U. Müller u.a. – Verlag Göppingen, 1992. – 370 s.

#### *Джерела ілюстративного матеріалу*

23. Ayren A. Über den Konjunktiv / A. Ayren. – Eggingen : Edition Klaus Isele, 1992.
24. Leiser E. En Film über das Wahre: Schindlers Liste / E. Leiser // Zeitschrift “Deutschland”. – 1994. – № 2. – S. 64–66.
25. Noll D. Die Abenteuer des Werner Holt / D. Noll. – Berlin ; Weimar, 1972.